

نگاهی به دیوان حافظ تصحیح هاشم جاوید و بهاءالدین خرّمشاهی

دیوان حافظ، تصحیح هاشم جاوید و بهاءالدین خرّمشاهی، یکی از جدیدترین تصحیحات این دیوان است که توسط نشر فرزانه روز به بازار کتاب عرضه شده است. این تصحیح، یک بار نیز در سال ۱۳۷۸ به چاپ رسید و این چاپ، چاپ دوم آن است. در این کتاب از تصحیح علامه محمد قزوینی و دکتر قاسم غنی به عنوان نسخه‌ی اساس استفاده شده و با نسخ چاپی دکتر خانلری، نیساری، عیوضی - بهروز، سایه، جلالی نایینی - نورانی وصال و نسخه‌ی خلخالی به تصحیح خرّمشاهی مقابله شده است. مصححان از نسخ ذکرشده به عنوان «نسخ مشورتی» نام برده‌اند. این تصحیح، تصحیح انتقادی بر اساس نسخه‌های خطی قرن نهم نیست؛ بلکه قرائت‌گزینی انتقادی بر اساس تصحیحات چاپی دیوان حافظ است. مصححان اگرچه تصحیح قزوینی - غنی را مبنای کار خود قرار داده‌اند، در همه جا از آن تصحیح پیروی نکرده‌اند و شاید بتوان گفت در تصحیح آنها، بیش از ۲۰۰ مورد با تصحیح قزوینی - غنی در ضبط کلمات اختلاف دارد، که در این مقاله به مهم‌ترین اختلاف ضبطها و دگرخوانی‌ها می‌پردازیم.

الف. مهم‌ترین اختلافات ضبط مصححان با تصحیح قزوینی - غنی

- گفتم ز مهرورزان رسم وفا بیاموز
گفتا ز ماهرویان این کار کمتر آید
این کلمه در تصحیح قزوینی - غنی «خوبرویان» ضبط شده است، که مصححان محترم، با توجه به نسخ مشورتی خود، ضبط «ماهرویان» را پذیرفته‌اند.
- به می‌پرستی از آن نقش خود بر آب زدم
که تا خراب کنم نقش خودپرستیدن
این کلمه در تصحیح قزوینی - غنی «زدم بر آب» ثبت شده است؛ اما مصححان با توجه به نسخه‌ی مشورتی خود، ضبط «بر

علیرضا خلیل‌پور*

* دیوان حافظ (قرائت‌گزینی انتقادی)

* به کوشش هاشم جاوید و بهاءالدین خرّمشاهی

* چاپ دوم، تهران: فرزانه روز، ۱۳۸۸ (چاپ اول: ۱۳۷۸)

آب زدم» را پذیرفته‌اند.

۳. چو ماه نو، ره نظارگان بیچاره

زند به گوشهٔ ابرو و در نقاب رود

در تصحیح قزوینی - غنی «بیچارگان نظاره» ثبت شده است؛ اما مصححان صورت نسخ مشورتی، یعنی «نظارگان بیچاره» را پذیرفته‌اند.

۴. آتش زهد ریا خرمن دین خواهد سوخت

حافظ این خرقة پشمینه بینداز و برو

در تصحیح قزوینی - غنی «زهد و ریا» ثبت شده است؛ اما مصححان ضبط نسخ مشورتی را پذیرفته‌اند.

۵. شرابی تلخ می‌خواهم که مردافکن بود زورش

که تا یک دم بیاسایم ز دنیا و شر و شورش

در تصحیح قزوینی - غنی «شراب تلخ» ثبت شده است؛ اما مصححان محترم با توجه به ضبط تصحیح جلالی نایینی - نورانی وصال، که از نسخ مشورتی این تصحیح است، ضبط «شرابی» را پذیرفته‌اند.

۶. وصف خورشید ز رخسارهٔ خفاش مپرس

که در آن آینه صاحب‌نظران حیرانند

در تصحیح قزوینی - غنی چنین ضبط شده است: «وصل خورشید به شب‌پرهٔ اعمی نرسد»؛ اما مصححان محترم در میان نسخ مشورتی، ضبط متن سایه را پذیرفته‌اند.

۷. غرور حسن اجازت مگر نداد ای گل

که پرشی نکنی عندلیب شیدا را

در تصحیح قزوینی - غنی مصححان ضبط «حسن» را پذیرفته‌اند؛ اما مصححان این کتاب، با توجه به نسخ مشورتی خود، ضبط «حسن» را مرجح دانسته‌اند.

۸. بده کشتی می تا خوش برآییم

از این دریای ناپیدا کرانه

در تصحیح قزوینی - غنی «تا خوش برآییم» ضبط شده است، اما مصححان با توجه به نسخه‌های مشورتی، ضبط «تا خوش برآییم» را پذیرفته‌اند.

۹. آبرو می‌رود، ای ابر خطاشوی، ببار

که به دیوان عمل نامه‌سیاه آمده‌ایم

در تصحیح قزوینی - غنی «خطاپوش» ضبط شده است؛ اما مصححان محترم این کتاب، ضبط تصحیح نسخه‌های بسیاری و سایه را پذیرفته‌اند. این ضبط مرجح است و معنای بهتری به شعر می‌دهد.

۱۰. دوستان، وقت گل آن به که به عشرت کوشیم

سخن پیر مغان است و به جان بنیوشیم

در تصحیح قزوینی - غنی «سخن اهل دل» ضبط شده است؛

اما مصححان با توجه به نسخ مشورتی خود، ضبط تصحیح جلالی نایینی - نورانی وصال را پذیرفته‌اند.

۱۱. چو گل هر دم به بویت جامه بر تن

کنم چاک از گریبان تا به دامن

در تصحیح قزوینی - غنی «جامه در تن» ضبط شده است؛ اما مصححان ضبط متن تصحیح سایه، یعنی «جامه بر تن»، را پذیرفته‌اند. همچنین در تصحیح انفرادی استاد ارجمند، دکتر رشید عیوضی (امیرکبیر / ۱۳۸۵) نیز به همین صورت آمده است.

۱۲. تا درخت دوستی کی بر دهد

حالیاً رفتیم و تخمی کاشتیم

در تصحیح قزوینی - غنی «بر کی دهد» ضبط شده است؛ اما مصححان با توجه به نسخ مشورتی خود، صورت «کی بر دهد» را پذیرفته‌اند.

۱۳. دردم نهفته به ز طبیبان مدعی

باشد که از خزانهٔ غیبش دوا کند

در تصحیح قزوینی - غنی «خزانهٔ غیب» ضبط شده است؛ اما مصححان «خزانهٔ غیبش» را با توجه به نسخ مشورتی ضبط کرده‌اند.

۱۴. رشتهٔ تسبیح گر بگسست، معذورم بدار

دستم اندر ساعد ساقی سیمین ساق بود

در تصحیح قزوینی - غنی «دستم اندر دامن» ضبط شده است؛ اما مصححان با توجه به نسخ مشورتی خود، ضبط «ساعد» را پذیرفته‌اند که ضبط وجیهی است.

۱۵. اسم اعظم بکند کار خود ای دل، خوش باش

که به تلبیس و حیَل، دیو سلیمان نشود

در تصحیح قزوینی - غنی «مسلمان» ضبط شده است؛ اما مصححان با توجه به نسخ مشورتی خود، ضبط «دیو سلیمان نشود» را پذیرفته‌اند.

ب. نکات پیشنهادی

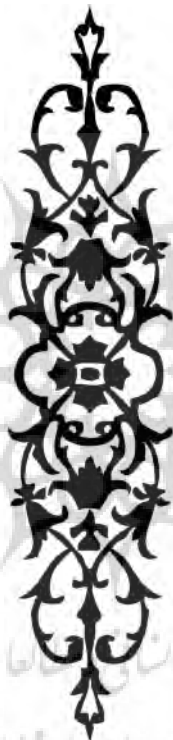
۱. کشتی نشستگانیم ای باد شرطه، برخیز

باشد که باز بینیم دیدار آشنا را

در تصحیح قزوینی - غنی و همهٔ نسخ مشورتی کتاب، «کشتی شکستگانیم» ضبط شده است؛ اما مصححان «کشتی نشستگانیم» را ترجیح داده‌اند و معلوم نیست که بر چه اساسی ضبط «کشتی نشستگانیم» را پذیرفته‌اند؛ حال آنکه در اکثر نسخه‌های خطی قرن نهم دیوان حافظ ضبط «کشتی شکستگانیم» آمده است. برای آگاهی بیشتر، به کتاب ارزشمند دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ، به کوشش و تدوین دکتر سلیم نیساری مراجعه شود.

۲. بهشت عدن اگر خواهی، بیا با ما به میخانه

که از پای خمت یکسر به حوض کوثر اندازیم

در تصحیح قزوینی - غنی و تقریباً تمام متون مشورتی کتاب، به جز تصحیح سایه، که ضبط «یکسر» را پذیرفته است، همه جا ضبط «روزی» آمده است؛ اما مصححان محترم، ضبط سایه، یعنی «یکسر» را پذیرفته‌اند؛ حال آنکه در بیشتر نسخه‌های خطی قرن نهم دیوان حافظ، ضبط «روزی» آمده است. ضبط تصحیح سایه به نظر ذوقی می‌آید و مصححین در تصحیحات متون کهن، باید به اصول علمی تصحیح متون مقید باشند و حتی‌المقدور از تصحیح ذوقی قیاسی بپرهیزند.

۳. زاهد خلوت‌نشین دوش به میخانه شد

از سر پیمان برفت، با سر پیمانه شد

در متن قزوینی - غنی چنین است؛ اما در بعضی از متون مشورتی، «حافظ» ضبط شده است و این به نظر می‌رسد که بهتر باشد.

***

جدای از این مطالب، چه خوب بود که مصححان محترم دامنهٔ نسخ مشورتی خود را گسترش می‌دادند و از تصحیحات دیگر نیز استفاده می‌کردند؛ به عنوان مثال، چه خوب بود مصححان گرامی از تصحیح انفرادی دکتر رشید عیوضی، به خصوص ویرایش دوم آن، که در سال ۱۳۸۵ توسط انتشارات امیرکبیر به چاپ رسید، به عنوان یکی از متون مشورتی خود استفاده می‌کردند. در ویرایش دوم تصحیح دکتر عیوضی، مصحح محترم حدود ۸۰ مورد نسبت به تصحیح و ویرایش اول خود که در سال ۱۳۷۶ و توسط نشر صدوق منتشر شده است، بازنگری کرده است. در این تصحیح، مصحح محترم بعضی از مشکلات تصحیحات قبل دیوان حافظ را، مانند تصحیحات قزوینی - غنی و خانلری را رفع کرده و حتی‌المقدور از اصول تصحیح علمی متون عدول نکرده است. پرداختن به این تصحیح، مقاله‌ای جداگانه را می‌طلبد.

یکی از تصحیحات دیگری که مصححان محترم می‌توانستند از آن استفاده کنند و حتی به عنوان متون مشورتی خود بیاورند، تصحیح مرحوم استاد انجوی شیرازی، به خصوص ویرایش دوم آن است که در سال ۱۳۸۲ توسط نشر شهاب ناقد منتشر شده است؛ زیرا این تصحیح دارای کشف‌الابیات و کشف‌اللغات بسیار ارزشمند است که به خواننده در مراجعه به دیوان حافظ کمک بسیار می‌کند. همچنین این تصحیح دارای مقدمه‌ای بسیار ارزشمند دربارهٔ حافظ و عصر حافظ است و بعضی از ضبط‌های این تصحیح در نوع خود باارزش است؛ گو اینکه این تصحیح از مقولهٔ تصحیحات ذوقی است.

همچنین چه خوب بود که مصححان محترم، غزل‌هایی را که در بیشتر نسخه‌های معتبر قرن نهم نیامده است و نسخ مشورتی

کتاب آن را در تصحیح خود نیاورده‌اند و یا در قسمت ملحقات خود چاپ کرده‌اند، مانند تصحیحات خانلری، نیساری، سایه - که در تصحیح دیوان حافظ، بخشی به نام ملحقات دارند که غزل‌هایی که در انتساب آنها به حافظ تردید است، در آن بخش آمده است - در بخش ملحقات چاپ می‌کردند. غزل‌هایی مانند «بعد از این دست من و دامن آن سرو بلند» و یا «بهار و گل طربانگیز گشت و توبه‌شکن»، که در چاپ تصحیح قزوینی - غنی آمده، اما نسخ مشورتی آن در انتساب آنها به حافظ تردید کرده‌اند.

علاوه بر این، چه خوب بود غزل‌هایی از حافظ را که در نسخ

مشورتی کتاب ثبت شده، اما در تصحیح قزوینی - غنی نیامده است، مانند: «مژده ای دل، که مسیحانفسی می‌آید» و یا «جانا تو را که گفت احوال ما مپرس» در این تصحیح به متن اضافه می‌شد. همچنین شعر «جوزا سحر نهاد حمایل برابرم» که در تصحیح قزوینی - غنی در قسمت غزل آمده است، به قسمت قصیده ارجاع می‌شد؛ زیرا این شعر بیشتر به قصیده می‌ماند تا غزل. همچنین در قسمت رباعیات، بخشی از این رباعیات منسوب به حافظ هستند؛ مانند رباعی معروف «امشب ز غمت میان خون خوام خفت»، که سرودهٔ کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی است. چه خوب بود در این باره مصححان به کتاب ارزشمند گلگشت در اندیشه و شعر حافظ، نوشتهٔ استاد زنده‌یاد، دکتر محمدامین ریاحی، فصل «این رباعی‌ها از حافظ نیست» رجوع می‌کردند و در تصحیح خود در پانویس به آن رباعی‌های الحاقی اشاره می‌کردند.

با تمام این ویژگی‌ها، به مصححان محترم دست‌میرزاد می‌گوییم و کوشش این بزرگواران را ارج می‌نهیم.

پی‌نوشت

* کارشناس زبان و ادبیات فارسی.

کتابنامه

- حافظ، خواجه شمس‌الدین محمد، ۱۳۸۸، دیوان حافظ (قرائت‌گزینی انتقادی). به کوشش هاشم جاوید و بهاء‌الدین خرمشاهی. چاپ اول، ۱۳۷۸، تهران: فرزانه‌روز.
- _____، ۱۳۷۶، دیوان حافظ (از روی نسخهٔ علامه قزوینی و دکتر قاسم غنی). تهران: فخر رازی.
- _____، ۱۳۸۵، دیوان حافظ. به تصحیح و تدوین دکتر رشید عیوضی چاپ دوم (ویرایش اول). تهران: امیرکبیر.
- نیساری سلیم، ۱۳۸۵، دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ. چاپ اول، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.